

TIBETIEŠU VALODAS MĀCĪBA

བོད་ཀྱི་སྐད་ཡིག་སློབ་དཔལ།

Galvenā redaktore – Agita Baltgalve

Sastādītāji – Agita Baltgalve, Jekaterina Loginova, Grigorijs Zakurajevs

P.S.Šeit iekļautas pirmās trīs nodarbības. Ja ir tālāka interese par tibetiešu valodu, lūdzu sazināties ar galveno redaktori!

1.daļa – valodas pamati

1. nodarbība

Alfabēta rakstība

Tibetiešu valodas alfabētā ir šādas burtu zīmes.

- **30 galvenie burti** (līdzskaņi un patskaņi **a**)
- **4 patskaņi**

Kopumā alfabētā ir 28 līdzskaņi un 5 patskaņi, kuriem latviešu valodā ir aptuveni šāda izrunas atbilstība: **līdzskaņi**: k, kh, g, ng, č, čh, dž, ņ, t, th, d, n, p, ph, b, m, c, ch, dz, v, ž, z, j, r, l, š, s, h; **patskaņi**: a, i, u, e, o. Patskaņi (izņemot burtu **a**) neveido patstāvīgus burtus, bet parādās tikai savienojumos ar līdzskaņiem.

Tibetiešu alfabēts ir zilbju alfabēts, un tādēļ, to lasot, pie katra līdzskaņa izrunā patskaņi **a**. Rakstībā aiz katras zilbes (t.i. alfabētā aiz katra burta) liek punktu jeb [chek] ཅོག་, kas norāda uz vienu veselu zilbi. Patskaņi **a** netiek īpaši atzīmēti un lasāms visās tajās zilbēs, kurās citi patskaņi nav norādīti.

Sekojošā tabulā redzams tibetiešu alfabēts un burtu transliterācija starptautiskajā Vaili sistēmā¹. Izruna latviešu valodā, ja tā atšķiras no Vaili sistēmas, ir dota kvadrātiņkāvē. Ar slīpu līniju virs patskaņa atzīmētas zilbes, kuras tiek izrunātas ar uzsvāru – augstajā tonī (izvērstu skaidrojumu par toņiem skat.2.nod.). Alfabētu lasa no kreisās uz labo pusi horizontālās līnijās.

¹ Turels Vaili (Turrell Wylie) – amerikāņu sinologs un tibetologs, publicēja šo transkripciju 1959.gadā.

Galvenie burti

AUDIO ieraksts 🎵 ???

ᠠ	ká	ᠬ	khá	ᠭ	ga	ᠨ	nga ²
ᠴ	cá [ča]	ᠬᠴ	chá [čha]	ᠳ	ja [dža]	ᠨᠶ	nya [ṇa]
ᠲ	tá	ᠬᠲ	thá	ᠳᠠ	da	ᠨᠠ	na
ᠯ	pá	ᠬᠯ	phá	ᠪ	ba [ba/va] ³	ᠮ	ma
ᠴᠰ	tsá [ca]	ᠬᠴᠰ	tshá [cha]	ᠳᠵ	dza		
ᠠ	wa	ᠵ	zha [ža]	ᠵᠠ	za	ᠠ	'a
ᠠ	ya [ja]	ᠷ	ra [ra/rža] ⁴	ᠯᠠ	la		
ᠰ	shá [ša]	ᠰᠠ	sá	ᠰᠠ	há	ᠰᠠ	á

Patskaņu zīmes

i	ᠢ	u	ᠤ	e	ᠡ	o	ᠣ
---	---	---	---	---	---	---	---

Patskaņu zīmes *i, e, o* pievieno galvenajiem burtiem augšpusē (virs līnijas), piemēram, ᠬᠡ [che].

Bet patskani u pievieno zem burta, piemēram, ᠬᠤ [ču]. Ja galvenajiem burtiem nav pievienota patskaņa zīme, tad zilbē ir patskanis *a*, piemēram, ᠨ [nga]. Ja ir pievienota patskaņa zīme, tad izlasa attiecīgo patskani.

Burts ᠠ *a* jeb “lielais a” [ačhen] ᠠᠭᠨᠠ un burts ᠠᠨ *'a* jeb “mazais a” [ačhung] ᠠᠨᠵᠢᠨ ir patskaņu nesēji un atšķiras tikai pēc toņa. Abus izlasa kā skaņu [a]. Mazajam *a* ir arī noteikta funkcija gramatikā un burtkopu skaņu veidošanā, kas tiks aplūkota nākamajās nodarbībās.

Ja šiem diviem burtiem augšā vai apakšā pievienotas citu patskaņu zīmes, tad nelasa skaņu *a*, bet gan attiecīgo patskani *i, u, e* vai *o*. Arī transliterācijā raksta tikai to patskani, ko izrunā.

„Mazo a” transliterācijā atzīmē ar apostrofu, un patskani raksta aiz tā. Piemēri:

e 'e i 'i u 'u
ᠡ 'ᠡ ᠢ 'ᠢ ᠤ 'ᠤ

Starptautiskā Vaili transliterācijas sistēma ir balstīta uz angļu valodas alfabētu un izrunu, tādēļ atsevišķi burti atšķiras no latviešu valodas transkripcijas. Galvenās atšķirības ir parādītas tabulā zemāk. Bez tam – Vaili transliterācija norāda uz katra burta (katras grafemas) precīzu atveidi, bet latviešu transkripcija – uz skaņu izrunu.

² Izlasa kā nazālo burtu tā, ka skaņa [g] gandrīz nav dzirdama. Līdzīgi kā angļu valodas vārdos *going, training* u.c.

³ Vārda sākumā izrunā balsīgi kā [ba], bet vārda otrās vai trešās zilbes sākumā (vārda izskaņā) visbiežāk izrunā kā [va].

⁴ Zilbes sākumā izrunā balsīgi – kā [rža], bet zilbes beigās izrunā kā retrofleksu [ra].

<i>Tibetiešu</i>	<i>Vaili</i>	<i>Latviešu</i>
ཅ	c	č
ཆ	ch	čh
ཇ	j	dž
ཉ	ny	ņ
མ	ts	c
མ'	tsh	ch
ཡ	w	v
ཞ	zh	ž
ལ	y	j
ཤ	sh	š

Senajā tibetiešu valodā katrai zilbei bija sava nozīme, tieši tāpat arī katram alfabēta burtam. Bet mūsdienās ir vienzilbīgi, divzilbīgi un daudzsilbīgi vārdi, kā arī ir zilbes, kas pašas par sevi nenes nozīmi. Lai gūtu nelielu priekšstatu, dažiem alfabēta burtiem dotas mūsdienās izmantotās nozīmes (kvadrātiekvās dota izruna latviešu valodā):

ཁ་ [kha] – mute

ཕ་མ་ [pha ma] – tēvs, māte (vecāki)

ཉ་ [ṅa] – zivs

ཞ་ [ža] – gaļa

ཟ་ [za] ēst

ཇ་ [dža] – tēja

བུ་ [bu] – dēls, vīrietis, zēns

བུ་མོ་ [bu mo] – meita, sieviete, meitene

བུ་བུ་མོ་ [bu bu mo] – bērni, zēni un meitenes

Ievadot starptautisko Vaili transliterāciju, vārdu nozīmi iespējams atrast online elektroniskajā vārdnīcā „The Tibetan to English Translation Tool” pēc šīs adreses:

<http://www.thlib.org/reference/dictionaries/tibetan-dictionary/translate.php>

Vārdnīcu ir izstrādājis Virdžīnijas Universitātes pētnieks Andres Montano Pellegrini.

Burtu pareizrakstība

Šajā materiālā tiks izmantoti tibetiešu drukātie burti jeb raksts “ar galvu” [učen] དབུ་ཅན་

Katru burtu sāk rakstīt no kreisās puses augšējā stūra un kā pirmo vienmēr velk horizontālo līniju uz labo pusi, kas veido t.s. galvu. Pārējās līnijas vienmēr velk no augšas uz leju noteiktā secībā. Kā beidzamo augšā vai apakšā var pievienot patskaņa zīmi. Līnijas nekad nezīmē no lejas uz augšu! Tibetieši drukātos burtus izzīmē ļoti kaligrāfiski un rūpīgi, atdalot katru līniju atsevišķi kā norādīts tabulā.

Vingrinājumi

I Uzrakstiet katru no 30 tibetiešu alfabēta burtiem ar visiem iespējamajiem patskaņiem un Vaili transliterāciju!

Piemēri:

ka ke ki ku ko

'a 'e 'i 'u 'o

ཀ་ཀོ་ ཀི་ཀུ་ཀོ་

འ་འོ་འི་འུ་འོ་

II Izlasiet zilbes un nosakiet, kurām no tām ir augstais tonis!

Mēģiniet atrast vārdu nozīmi elektroniskajā vārdnīcā, rakstot tos Vaili transliterācijā!

- 1) མོ་ ས་ ས་ སོ་ ལུ་ 2) ལ་ སེ་ ས་ སེ་ ཉ་ 3) མི་ ལཱ་ ས་ ས་ ས་
 4) སི་ སེ་ སེ་ སི་ ལུ་ 5) ས་ མི་ ས་ སི་ ལུ་ 6) ལུ་ སི་ ས་ སོ་ ལུ་
 7) སོ་ ས་ སེ་ ས་ ས་ 8) སི་ སོ་ ས་ ས་ སོ་

III Uzrakstiet Vaili sistēmā dotās zilbes ar tibetiešu burtiem (atdalot katru zilbi ar punktu)!

- 1) ke ki kha kho ga gu nga ngo
- 2) chu che je jo nyu nye nyi
- 3) tote tha tho thu di de na no nu
- 4) pe po pha phe bu ma me mi
- 5) tsi tso tshu tshe dzo va ve
- 6) 'o 'u 'i zhu zhi za ze yi ye
- 7) ra ri le lo sha she hu hi a o e

2. nodarbība

Alfabēta izruna un toņi

Tibetiešu alfabēta burtu izkārtojums no kreisās uz labo pusi līnijās un rindās ir aizgūts no Indijas rakstības sistēmas, un tam ir loģiska saistība ar skaņu veidošanos runas orgānos. Pirmajā rindā ir velāro līdzskaņu grupa, kurus izrunā dziļi rīklē. Otrajā rindā ir alveolāro līdzskaņu grupa, kurus izrunā mutes dobuma vidusdaļā. Trešajā rindā ir dentālie līdzskaņi, kurus izrunā starp zobiem. Ceturtajā – bilabiālie līdzskaņi, kurus izrunā starp lūpām. Tālāk seko šņāceņi, puspatskaņi un patskanis **a**.

Tibetiešu valodā ir divi toņi – augstais un zemais, arī katram alfabēta burtam ir viens vai otrs tonis. Zilbes patskanis automātiski pārņem līdzskanīm raksturīgo toni un līdz ar to visa zilbe tiek izrunāta augstajā vai zemajā tonī. Tibetiešu rakstībā toņi grafiskā formā netiek atzīmēti.

Augstais tonis tiek izrunāts ar paceltu balsi tembru, patskani uzsverot, bet *zemais tonis* tiek izrunāts neuzsvērti zemajā balsi tembrā. Dažādi toņi atbilst dažādiem burtiem un līdz ar to izšķir vārdu nozīmi. Alfabēta galveno burtu tonalitātes un artikulācijas dalījums dots sekojošā tabulā, toņi atzīmēti virs pavadošā patskaņa **a** (ko izrunā vienmēr, ja nav norādīts cits patskanis): augstais tonis ar augšupejošu līniju, bet zemais – ar lejupejošu. Ja ir norādīts cits patskanis, tad arī tas pārņem attiecīgā līdzskaņa toni. Tabulā dota latviešu valodas izruna.

	<i>Pievieno patskani augstajā tonī</i>			<i>Pievieno patskani zemajā tonī</i>		
					<i>Nazāls</i>	<i>Puspatskaņi</i>
Velārs	ká ཀ་	khá ཁ་		gà ག་	ngà ང་	
Alveolārs	čá ཅ་	čhá ཆ་		džà ཇ་	ṅà ཉ་	rà ར་
Dentāls	tá ཏ་	thá ཐ་		dà ཏ་	nà ཏ་	
	cá ཅ་	chá ཆ་	sá ས་	dzà ཏ་	zà ས་	
Bilabiāls	pá བ་	phá བ་		bà བ་	mà མ་	và མ་
Palatāls	šá ཤ་			žà ཤ་		jà ལ་
Laringāls	há ཏ་	á ཏ་		'à ཏ་		
Laterāls						là ལ་

Burti ar augsto toni tiek izrunāti uzsvērti, ar nebalsīgu vai aspirētu skaņu, bet *burti ar zemo toni* – ar balsīgu un neaspirētu skaņu. Tādēļ augstā toņa līdzskaņus latviešu valodā transkribē ar nebalsīgajiem līdzskaņiem un aspirācijas (t.i. burta **h**) palīdzību (piemēram, **k, kh, c, ch**), bet zemā toņa līdzskaņus – ar balsīgajiem, neaspirētajiem līdzskaņiem (piemēram, **g, d, b**).

Burtu dotie aptuvenie analogi latviešu valodā un Vaili transliterācijā nav identiski tibetiešu izrunai. Tā, piemēram, zilbju pāri [ka] un [ga]; [ča] un [dža]; [ta] un [da]; [pa] un [ba]; [ca] un [dza]; [sa] un [za]; [ša] un [ža] atšķiras, galvenokārt, pēc toņa. Doto pāru pirmā zilbe tiek uzrunāta ar uzsvaru – augstajā tonī, bet otrā – zemajā.

Burtus savienojot burtkopās, toņi var mainīties. Par to tiks stāstīts turpmākajās nodaļās.

Pieturzīmes

1. Tibetiešu valodā katra zilbe tiek atdalīta ar punktu jeb [chek] ཚེག་, piemēram, ས་མ་ lasa kā 2 zilbes [pha ma].
2. Atdalot vairāk nekā divus vienlīdzīgus teikuma locekļus, kā arī frāzes, domas, palīgteikuma vai teikuma beigās aiz beidzamā burta punktu izlaiž un raksta "vertikālu svītru" jeb [še] ཤེ, piemēram, བ།
- 2.a. Tikai aiz burta [nga] punktu liek vienmēr ང་།, lai to frāzes beigās nesajauktu ar [ga] ག། burtu. Jāievēro, ka tibetiešu valodā [še] zīme ne vienmēr norāda uz teikuma beigām!
- 2.b. Aiz burta [ga] punktu un vertikālo svītru izlaiž, to rakstot šādi: ག།, jo tam jau sākotnēji labajā pusē ir vertikāla līnija.
- 2.c. Pēc vertikālās svītras seko lielāka atstarpe, un tikai tad turpinās teksts, piemēram, སེ་ར། འབྲས་ལྗངས། དགའ་ལྡན་བཅས་ ཡོད་རེད།⁵
3. Rindkopas, teksta vai dzejas rindu beigās raksta divas vertikālas svītras [ņi še] ཉིས་ཤེ, kā redzams augstāk dotajā piemērā. Aiz burta [ga] rindkopas beigās raksta tikai vienu līniju: ག། Citreiz mēdz lietot arī četras šādas svītras, kuras tiek sargrupētas pa divi ar atstarpi pa vidu. Tālāko tekstu sāk jaunā rindkopā, piemēram, ... ད་རེད། ། །
4. Tradicionālajos tibetiešu tekstos neizmanto komatus, jautājuma vai izsaukuma zīmes, kā arī neizmanto pēdiņas, lai, piemēram, atzīmētu tiešās runas sākumu un beigas. Tam ir paredzēti īpaši vārdi. Tomēr mūsdienās tekstos parādās arī indo-eiropiešu valodu pieturzīmes. Dažreiz tibetiešu tekstos (it īpaši reliģiskajos rakstos) izmanto arī citas teksta dalījuma zīmes, dažas no kurām redzamas sekojošajā tabulā.

Zīme	Nosaukums tibetiski	Nosaukums Vaili un latviski	Lietojums
	ཡིག་མགོ་	yig mgo [jik go]	teksta sākumā
	ལྷུལ་ཤད་	sbrul shad [dzul še]	Atdalot nodaļas un apakšnodaļas
	གཏེར་ཚེག་	gter tsheg [ter chek]	svēto tekstu frāžu dalījums
	གུག་རྟགས་གྲོན་	gug rtags gyon [guk tak gjon]	sākuma iekavas (kreisā pusē)
	གུག་རྟགས་གྲུས་	gug rtags gyas [guk tak gje]	beigu iekavas (labā pusē)

Vingrinājumi

I Izlasiet un nosakiet katras zilbes toni! Uzrakstiet zilbes Vaili transliterācijā un atrodiēt vārdu nozīmes elektroniskajā vārdnīcā!

1. ག་གི ཇ་ནི། ཚ་དོ། ས་མ།   2. ག་ལེ། ལུ་གོ། ཇ་ཚོ། ལུ་མོ།
3. སེ་ར། ཤེ་བ། ཡི་གེ། ཉི་མ།   4. ས་ཚ། མི་ལ། ཉི་ལུ། ལུ་གོ།

⁵ Ir Sera, Dzepuns, Gandens u.c. klosteri [Se ra, Dze pung, Gan den če jo re].

3. nodarbība

Zilbju uzbūve un burtu kopas

Tibetiešu valodas rakstībā burtus savieno burtkopās, un katra no tām veido vienu zilbi. Viena zilbe var sastāvēt vai nu 1) no viena patskaņa vai arī 2) no līdzskaņa (līdzskaņiem) un patskaņa (divskaņa). Visās tibetiešu valodas zilbēs noteikti ir jābūt patskanim, bet līdzskanis nav obligāts. Līdzskaņus var sarakstīt kopā ligatūrās, vienā zilbē maksimāli iespējami 6 līdzskaņi. Mūsdienu tibetiešu valodā daudzi no šiem savienotajiem burtiem izrunā saplūst kopā (līdzīgi kā angļu vai franču valodās). Tabulā ar piemēriem parādītas zilbju iespējamās sastāvdaļas tibetiešu rakstībā un to izruna latviešu valodā.

1 patskanis	1 līdzskanis, 1 patskanis	1 līdzskanis, 1 divskaņi (jeb 2 patskaņi)	2 (vai vairāk) līdzskaņi, 1 patskanis	6 līdzskaņi, 1 patskanis
ཨ [o]	མ [ma]	མིའུ [miu]	ལམ [lam] གངས [gang]	བཞིབས [dzip]

1. Zilbē parasti izšķir vienu pamatburtu un palīgbertus. Visi līdzskaņi var būt kā pamatburti.
2. Kā palīgbertus var izmantot tikai šos līdzskaņus: གང་དན་བ་མ་ལ་ཡ་ར་ལ་ས་ , “mazais a” འ un patskaņi. Ir ļoti svarīgi zināt, kurš ir zilbes pamatburts, jo pēc tā var noteikt zilbes izrunu, kā arī pēc pamatburtiem ir sakārtotas drukātās vārdnīcas.
3. Ir stingri likumi, kurus pamatburtus un palīgbertus iespējams kombinēt. Palīglīdzskaņi var tikt pievienoti pamatburta apakšā, priekšā, augšā vai aiz tā. Patskaņi atrodas virs vai zem pamatburta. Aiz pamatburta var pievienot ne vairāk kā 2 palīgbertus.
  - **Zilbes sākumu** sastāda pamatburts ar vai bez palīgbertiem, kas atrodas virs, zem vai pirms tā.
  - Tad izrunā **patskani a** vai arī citus patskaņus, kurus pievieno pamatburta augšā vai apakšā.
  - **Zilbes beigas** veido 1 vai 2 palīgberti, kuri atrodas aiz pamatburta labajā pusē.
4. Zilbes sākuma palīglīdzskaņus pirms, virs un zem pamatburta bieži vien neizrunā, bet tie var izmainīt pamatburta skaņu vai zilbes toni. Šīs izmaiņas lielākoties ir regulāras. Dažās pozīcijās palīglīdzskaņi savienoti ligatūrās. Piemēri:
ཁང [khang] – pamatburts **kh**; ཇང [čhang] – pamatburts **čh**; ལཀས [lek] – pamatburts **l**.
5. Zilbe var sastāvēt arī tikai no patskaņa, un tādā gadījumā zilbes pamatburti ir patskaņu nesēji – “lielais a” ཨ vai “mazais a” འ , piemēram, ཨ [o] – pamatburts **a**, འ [‘o] – pamatburts **a**.

6. Zilbes sākumu un beigas var veidot tikai daži noteikti burti. Tie uzskaitīti zemāk.

6.a. Zilbes sākumu var veidot preskripti, subskripti, galvenie burti un patskaņi.

Subskripti, superskripti un preskripti var papildināt visus pamatburtus, izņemot མ་འ་ཨ

Šie trīs, rakstīti pilnā formā, vienmēr ir pamatburti. Zilbes sākumā var atrasties:

- subskripti མ་ཡ་ར་ལ་ , kurus raksta zem pamatburta un daļēji saīsina, piemēram, ཀྱ རྱ རྱ རྱ (pamatburts **k**).
- superskripti ར་ལ་ས་ , kurus raksta virs pamatburta un kurus daļēji saīsina, piemēram, ཀྱ རྱ (pamatburts **k**).

- preskripti ག་ད་བ་མ་འ་, kurus raksta pirms pamatburta pilnā formā, piemēram, གཙོ་དཔོ་བདེ་མདོ་འགོ་ – pamatburti ir **c, p, d, d** un **g** (šajos vārdos tiem ir pievienoti patskaņi **e** un **o**, līdz ar to pamatburtus ir ļoti viegli noteikt).

6.b. Zilbes beigās jeb izskaņā var atrasties viens vai divi līdzskaņi – postskripti:

- pirmajā pozīcijā pa labi aiz pamatburta var būt ག་ད་ན་བ་མ་འ་ར་ལ་ས་, piemēram, རང་ཡིན་ – pamatburti ir **r** un **j**.
- Otrajā pozīcijā var būt ད་ un ས་, piemēram, གངས་ – pamatburts **g**.

7. Patskaņus raksta pamatburta augšā vai apakšā, bet tos izlasa pēc pamatburta, piemēram, ཡིན་ [jin] – pamatburts **j**, སུ་ [su] – pamatburts **s**, ཁོང་ [khong] – pamatburts **kh**. Ja zilbei nav pievienots cits patskaņis, tad lasa patskaņi **a**, piemēram, རང་ [rang], ས་ [sa].

Zemāk dotajā shēmā kopskatā redzamas divas zilbes un palīgburti, ko iespējams pievienot pamatburtiem attiecīgajās pozīcijās.⁶

Burtus burtkopās raksta no kreisās uz labo pusi un no augšas uz leju šādā kārtībā: preskripts, superskripts, pamatburts, subskripts, patskaņis, 1.sufikss, 2.sufikss. Arī izrunā ieteicams vadīties pēc šīs secības.

Vingrinājumi

*I Lasiet vārdus, izrunājot visus burtus – gan zilbes sākumā, gan beigās!
Nosakiet katras zilbes toni!*

1. ལམ་རིམ། མེ་ཐོག། མིག། འོ་ར་བྱ། ཉེན།
2. ཁོང་། རྒྱ་ལ། ཁང་བ། བར་དོ། འུམ་པ།
3. ཞིང་། ཞིང་པ། ཞིང་ཉོག། ཐར། ཐེག་ཆེ།
4. ཐེག་ཆུང་། ཆེ་ཆུང་། མར། དག་པོ། ལབ།
5. དབ། ཟབ་པོ། རིང་པོ། ཐུབ། ཕར་ཚུར།

⁶ <https://www.w3.org/TR/tlreq/>

*II Uzrakstiet Vaili transkripcijā dotās zilbes ar tibetiešu burtiem un izlasiet tās!
Mēģiniet atrast vārdu nozīmes vārdnīcā!*

1. khel, bum, min, phag, go ma
2. med, ci'u, rol mo, mi zhig, khyo ga
3. mi'u, lo sum, tse mo, rang la, tshab
4. dam por, chung chung, rag, dung pa, chen po
5. nyung nyung, lag pa, ngo thog, rig pa, yar